

ЕТНОЛОГІЯ

УДК: [94+39](477):90

© Петро Бочан (Чернівці)

ІСТОРІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ У ШОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ НІМЕЦЬКОГО ВЧЕНОГО-МАНДРІВНИКА ЙОГАНА КОЛЯ

У статті йдеться про щоденникові записи німецького мандрівника-дослідника Йогана Коля, який подорожує Україною в 1838 р., залишив цікаві відомості про історію, культуру та етнографію українського народу.

Ключові слова: малороси, козаки, великороси, слов'яни, історія, культура, християнство.

З усіх німецьких мандрівників, які подорожували Україною, або були в Україні з інших причин (військові, посли), найбільш об'ємні й цінні записи з історії та етнографії українського народу залишив німецький вчений-мандрівник Йоган Коль. У своєму щоденнику він подає дуже багато відомостей про минулу історію України, природні умови, етнографію, національне і політичне становище українського суспільства у 30-х роках ХІХ століття.

Щодо назв окремих територій України, Й. Коль зазначає, що територія Харківщини, яку заселили козаки, після переходу під протекторат московського царя з часом дістала назву “Слобідська Україна”, а жителів цієї території іменували “українцями”. “Малоросією” він називає територію колишнього гетьманського краю, а “польською Україною” – територію Правобережної України [1, s.137-138]. Але головне в його міркуваннях було те, що він чітко усвідомлював, що всі ці території, разом узяті, утворювали єдину територію з єдиним населенням. І це він повторює в кількох місцях своїх книг, підкреслюючи, що жителі різних територій розмовляли однією і тією ж мовою.

Й. Коль стверджує, що у подальшому, в час розвитку своєї незалежності, козаки поступово проникали у південні степи й ставали жахом для сусідніх земель, що межували з їхніми степами, особливо для турецьких провінцій, оскільки козаки були спритними вершниками. Набіги на турецькі міста Трапезунд, Синоп, Константинополь та ін. вони здійснювали як самостійно, так і за ініціативою поляків або московитів [1, s.136]. Так само, стверджує Коль, козаки виявляли ворожість і до московитів та поляків, підтримували одних або других, борючись з тими, хто хотів їх поневолити.

Й. Коль залишив найцінніші записи про етнографію українського народу першої половини ХІХ століття. Він приділив велику увагу опису українських звичаїв, побуту, вигляду міст, сіл, будинків, а також українській природі. Велике місце у його щоденникових записах належить етнографії Слобідської України. Зокрема, їдучи з Московії шляхом з Білгорода до Харкова, він у захопленні від прекрасного вигляду українських сіл у своєму щоденнику зазначає: “Село було безкінечно великим, як і всі українські села, і будинки тягнулись до будинків, подвір'я до подвір'я, начебто провінція була наповнена ними, із садів селян скрізь виднілися дуже червоні домашні квіти, які невиразно дрімали в зоряному блиску, жовті соняшники, якими українські дівчата прикрашали собі волосся, і рожеві троянди, які вони чіпляли собі під соняшником. Найнадзвичайнішим для нас було чути тут у цьому селі соловейків, їх так багато, начебто кожен селя-

нин навмисне тримав у своєму саду повно кущів бузку для них. Вони голосно співали навперебій як канарки на кущах блаженних островів... До цього приєднувалось цокотіння перепелиць, як ніде не співалось частіше, ніж в українських селах, і нарешті кукурікання тисячі далеких і близьких півнів...” „Наша перша ніч в Україні була найприємнішою у нашій подорожі”, – захоплено пише він. “Українці – це мабуть найспівучіший народ у світі, і хоч вони не дарували ще Європі жодного знаменитого композитора, співають вдень і вночі, як на прогулянці, так і за роботою... Одружені жінки під час найтяжчої праці безустанку співають, мов солов'ї. І тяжко живо переказати читачеві лише словами цю повну життя картину!” [1, s.198].

Досить докладно на високому фаховому рівні етнографа Й. Коля показує господарство українського селянина від двору до хати, забудову господарських споруд, їх розміри і призначення. Особливо цікаво з усіма деталями він описує внутрішню обстановку української селянської хати, починаючи від образів, обрамлених довгими “вишукано вишитими рушниками”, “строченими червоними та сріблястими нитками”. Та й зрештою, вся біла стіна за образами обклеєна яскравими вишивками. “Все це виставлено, – підкреслює Й. Коль, – фантастично барвисто, а особливо ввечері при мерехтінні маленької лампочки так по-домашньому затишно, що можна подумати, начебто поетичні діти прикрасили домашню пенату цей алтар” [1, s.133]. Він звертає увагу на те, що рушники відіграють особливо важливу роль у всіх слов'янських націях. І доходить висновку, що “рушник для цих народів має набагато більшу цінність”, ніж у інших, і, “як символ чистоти та порядку, він може користуватися у них такою значною увагою” [1, s.134].

Подібне Й. Коль відзначає про хати й інших частин України. Так, на під'їзді до м. Одеси він зауважує: „Я був мило вражений внутрішнім влаштуванням зповні так мало обіцяючої хати. Лише жити в цій чепурній світлиці. Надворі було дуже гаряче, а тут мило і холодно. Повітря було гарне, свіже та запашне. Земля була вкрита травою, а на стінах зілля – все було чисте та чепурне. Я не можу щодо цього не хвалити українців, якщо рівняти їх з поляками та москалями”.

Й. Коль, як науковець, під час своєї подорожі зосереджував свою увагу на найбільш суттєвих враженнях, які всебічно характеризували український народ. Так, він зазначає, що незважаючи на спілкування українців з тюркськими народами, зокрема з татарами, в Україні мало відбувалося “змішування крові”, як це було на півночі з татарами, шведами, німцями, фінами. В Україні це торкалося лише дворянства. “Народні маси, – зазначає Й. Коль, – залишались бути слов'янськими, і, власне, жителі Малоросії є справжніми слов'янами. Це є справжні чисті праслов'яни, і, можливо, ніде слов'яни не є так довго у своїх місцях, як тут у місцевостях Дніпра. Тому історія кожного села і кожного маєтку переплітається тут скрізь також з древньою історією краю, і всі імена тут можна собі представити як дуже старі та як такі, що багаторазово називались у літописах імперії” [1, s.274].

Разом з тим від його ока не зникло те, що старі звичаї і традиції козацької республіки, які ще зберігали основний характер своєї старої конституції під польським пануванням і навіть в перші роки – під російським, Катерина II ліквідувала і прирівняла козаків до інших російських підданих. Козаки стали російськими козаками, рубіжними військами і т.д. А старшини? Коль зазначає, що “старі, бородаті гетьмани у кольчугі, Скоропадські, Мазепи, Хмельницькі і їм подібні – російські генерали та губернатори у зірках та уніформі, також помістями оточили себе, отож, смаком та шиком, що впливався з столиці у середину країни. Будинки найкращих з них перебудували у такий популярний у Росії напівіталійський, напівросійський стиль, багатий на колони. Ці будинки оточують оранжереї та гарні парки...” [1, s.277]. Як бачимо з тексту, козацькі старшини за способом життя стали подібними до звичайних російських поміщиків і дворян, які прагнули до заможного з шиком життя і увішування себе нагородами. Правда, Й. Коль відзначає, що окремі малороські помістя мають гарні бібліотеки, в яких зберігаються латинські, французькі, польські й російські книги [1, s.278-279].

Й. Коль ще тоді побачив відмінність у діяльності православної християнської церкви в Україні і Росії у зрощенні останньої з владою. “Східне християнство у російському імператорі, який, як відомо, є главою церкви, – пише Коль, – тепер має найсильнішого захисника, і тепер є наявною дуже міцна влада для поширення грецької віри і ще більшою є вона у своєму зростанні. Росіяни, які, звісно, мають у церемоніях своєї церкви найдавнішу зовнішню оболонку зачатків християнства, все більше і більше приходять до віри, що вони **мають істинно справжнє християнство. Ця віра, пов’язана з насильницькою владою нав’язування її іншим, є досить сильно небезпечною**” (виділено нами – П.Б.) [1, s.281].

Як вчений етнограф, Й. Коль звертає увагу на відмінність українських сіл від звичної уяви. Він зафіксував, що “ці села у всіх місцях є дуже своєрідними і відрізняються від звичних для нас сіл, оскільки... всі малороси півдня Росії (в Російській імперії півднем Росії називали землі України. – П.Б.) між Карпатами та Волгою організували свої села повністю таким самим чином і за таким самим способом життя”. Він стверджує, що українські села здебільшого зосереджувалися у долинах рік або на їх узгір’ях і були розпорочені на значній території з великою кількістю населення. “Навряд чи є країна, де корінне населення зосередилось би більшими групами, – пише Й. Коль, – ніж у південній Росії. Села дуже часто мають 5000, навіть 6000 жителів і, як правило, не менше 2000, хіба що таке менше нагромадження будов на одній точці є природнім для малоросів у силу своєрідних народних звичаїв, або, якщо утворення території чи політичне відношення у їх основному законі примусили їх до такого меншого нагромадження” [1, s.299]. Далі Й. Коль зазначає план розташування сіл, житлових будинків у них, де, як правило, на найвищому місці були будови церков, а їх у великих селах було 5-6. А на окраїнах сіл на підвищених степових плато, де гули вітри, групами розташовувалися вітряні млини, яких іноді було від 50 до 100. “І все це, – продовжує

Й. Коль, – разом виявляє для подорожника дуже гарний мальовничий, неодмінно надзвичайно своєрідний вигляд, якщо він спускається з високого, голого, безлюдного степового плато і біля каньйону раптово дивиться вниз на цей світ малороського села” [1, s.299-300]. Тут же він подає соціальний склад сіл Полтавщини: це переважно кріпосні селяни і козаки та незначна частина священників (яких в окремих селах від 20 до 30) і дворяни. Підкреслює, що козаки вихваляються своєю свободою і живуть відокремлено від селян-кріпаків. Щодо селян, то Й. Коль здивований їхнім прагненням до чистоти своїх будинків і гігієни. Зокрема, він пише, що “селяни мають гарненькі малі будинки, за чистотою яких вони так слідкують, що вони не задовольняються тим, щоб помити їх тільки один раз на тиждень, як роблять це голландці, а вважають за необхідне також білити їх по-новому вапном зверху до низу один раз на два тижні, через що ці будинки виглядають такими білими, як свіжо вибілене полотно” [1, s.302]. Серед них виділяються краще збудовані будинки священників та дворян.

Коль здивований тим, що при кожній селянській садибі є великий сад, в якому відведена ділянка для різноманітних квітів. “У неділю, – відзначає Й. Коль, – дівчата йдуть у ці сади, збирають поспіхом усілякі прегарні квіти і прикрашають ними голлову, як королеви театру. Адже ці малороські дівчата, як правило, дуже стрункої та граціозної будови, є настільки надзвичайними прихильницями квітів, що вони також у будній день з’являються прикрашеними ними під час роботи як священниці флори. Оскільки вони також є такими самими великими шанувальницями співу, то ці селища мають таке велике видовище, яке, як правило, навряд чи це можна десь отримати чи побачити: жінки, прикрашені вінками, як жайворонки, протягом усього дня безперервно співають на найважчій роботі” [1, s.303-304]. В іншому селі він зустрів цілий гурт українських жінок, які з граблями на плечах йшли з сінокосу, були увінчані травою і квітами і “безперервно співали так жваво, начебто було необхідно святкувати тріумф”, і в різних кінцях села чути було ближні і дальні гурти співаків.

Таким чином, Й. Коль у своїх подорожніх записах залишив потомкам свідчення про те, що, незважаючи на тяжке кріпацьке життя, національне пригнічення, український народ не впадав у відчай, а знаходив відраду і висловлював свої почуття у піснях.

У багатьох українських хатах Й. Коль побачив уміння і вправність українських господинь ткати килими. “Малороси за східним способом користуються надзвичайно великою кількістю килимів, і вони є вельми вправними у виготовленні їх з великим смаком. Вони вміють надавати шерсті дуже живого забарвлення і навіть знають спосіб вишивки настінних килимів з вертикальною лінією, що проводиться. Їхні килими завжди повні найгарніших та найяскравіших квітів і тішать своїми кольорами, а також дешевизною. Уся Росія отримує свої ковдри для саней та килими на підлогу з південних районів, які заселені малоросами” [1, s.309].

У книзі Й. Коль виклав свої міркування про значення Полтавської битви (1709 р.) для Росії, України та Європи. Він стверджує, що перемога у цій

битві зміцнила Росію, яка стала вторгатися в Європу і “остаточно закріпила підпорядкування України російській верхній владі”. Він порівнює наслідки цієї битви для українців з наслідками битви біля Білої гори для чехів 1620 р. Як відомо, після поразки чеської армії у битві з турецькими загарбниками 1526 р. Чехія, шукаючи захисту, погодилася увійти до складу Австрійської імперії Габсбургів на умовах автономії. Але Габсбурги намагалися повністю підкорити собі Чехію. Закінчилося це повстанням чехів 1618 р. проти австрійців, але 1620 р. Чехи біля Білої гори були розгромлені, внаслідок чого Чехія повністю втратила залишки політичної самостійності і перетворилася на австрійську провінцію. “Австрійці, – стверджує Й. Коль, – закували повсталу Богемію (Чехію. – П.Б.) у ще сильніші кайдани, так і росіяни прогнали під Полтавою не тільки Карла XII, але й... остаточно закріпили підпорядкування України російській верхній владі” [1, s.330-331].

На основі розповідей старожилів (адже від часу битви пройшло лише 129 років) Й. Коль зробив висновок, що “реакції росіян проти малоросів були не менш сильними і ще суворішими, ніж реакції австрійців проти богемців. У день після битви полонені шведські та німецькі офіцери, які, зі свого боку, були дуже гарно прийняті росіянами: їх пригостили чудово званою вечерєю на полі бою, побачили все це поле вкрите нещасними малоросами та козаками, страченими жадливим способом. З тими патріотами, що боролися за незалежність своєї батьківщини, і які в очах філософа заслужили б набагато менше покарання, ніж шведи, які по-загарбницькому та легковажно вдерлись у країну, Петро Великий поводився як з бунтівниками та великими зрадниками Росії. Багатьох було посаджено на палу, інших повішено, а ще багатьох інших живими зав’язано розбитими руками та ногами на колеса. Численні конфіскації майна та реформи у конституції України послідували за цією битвою та за цими страатами. Тому малороси також ще аж до цього часу говорять про битву під Полтавою майже так само, як богемці говорять про битву на Білій горі” [1, s.331].

Під час своєї подорожі Україною Й. Коль зафіксував у своїх записках прояви глибокої, патріотичної любові українців до своєї Вітчизни і водночас “антипатію малоросів до великоросів, їх володарів, яка є такою великою, що її можна назвати майже ненавистю. Якщо вони у суперечці з великоросом, – пише Коль, – трохи погарячують, то у них відразу на язичі вислів “проклятий московіт” (від назви “Московія”. – П.Б.). Ця ненависть сягає XVII століття, коли вони підпали до великоросів; мабуть, вона скоріш зростає, ніж спадає, чим більше у них зникає наданих раніше привілеїв порівняно з привілеями обмундированої бюрократії Росії”. “Тим часом полякам, – продовжує Й. Коль, – малороси ніколи більше не симпатизували відтоді, відколи ті позбавили їх влади. Найгірше, що вони говорили про поляків, було “божевільний поляк”, буквально “безмізкий поляк”, чим вони вказували на необдумані вчинки поляків. Але поляк ніколи не отримує прикметника “проклятий” [1, s.315-316].

Те, що Й. Коль вірно схопив настрої українського населення стосовно росіян видно з свідчень й

інших тогочасних іноземних мандрівників, про що йтиметься далі. Й. Коль не вигадав свої повідомлення про вороже ставлення українців до росіян. Як чесний науковець, він розкриває у своїй книзі і причини цього явища. Зокрема, він пише: “Перед об’єднанням з Росією всі малороси були вільними людьми (під поляками не всі були вільними. – П.Б.); лише росіяни, як вони вважають, увели у них кріпацтво і привели в рабство половину всього населення. У першому столітті об’єднання з Росією малороси ще мали своїх власних гетьманів, свою власну конституцію та великі привілеї. Майже все було втрачено впродовж першого століття. Ці реформи, що несли регрес, також продовжувалися до самих останніх часів. Останньою з таких реформ було повне знищення і ліквідація назви “Малоросія”, яку вже три роки не дозволено взагалі використовувати в офіційних паперах. До 1837 р. ще був “малоруський генерал-губернатор” [1, s.316-317]. Далі, свідчить Й. Коль, все це було ліквідовано і замість “Малоросії” були утворені, як і в Росії, губернії. Через вказані поневолення, пояснює Й. Коль, і розвинулася в українців неприязнь до росіян.

Щодо тверджень некомпетентних росіян про те, що український народ виник завдяки домішкам татарського та польського до російського, то Й. Коль категорично це заперечує й спростовує це наступним чином: “Одними тільки мовними дослідженнями та іншими спостереженнями вже давно виявлено, що відмінність обох цих родів є **набагато первіснішою** (виділено нами. – П.Б.) і що те судження потрібно назвати тільки поверхневим, оскільки на поверхні малороса залишились прилиплими, звісно, багато татарських та польських елементів, але вже давно доведено, що **відносно віку малороському роду належить навіть пріоритет перед великороським народом**” (виділено нами. – П.Б.) [1, s.344-345].

Водночас Й. Коль залишив свої цікаві міркування щодо генезису української та російської мов. “Що стосується мови, – пише він, – то мова малоросів, безперечно, утворює *древніший слов’янський діалект*, хоча він тепер і відступає на задній план у російській літературі... Він має спільне з нижньосаксонською мовою у її відношенні до верхньонімецької, і як нижньосаксонська ближче, ніж верхньонімецька, стоїть до інших германських мов – голландської, данської, англійської та шведської, цей діалект також є набагато подібніший, ніж новітня великороська мова, до інших слов’янських мов – сербської, чеської, лужицької і т.п. Відмінність між великороською і малороською мовами є такою самою сильною, як і відмінність між нижньонімецькою і верхньонімецькою мовами”.

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що німецький вчений, який подорожував Україною і володів гострою спостережливістю залишив нащадкам яскраві записи про історію, культуру і етнографію українського народу. Він досить детально висвітлив, яким було традиційне індивідуальне життя селян, їх побут, звичаї, обряди, праця і відпочинок, традиції українського народу. Все це має цінність для історичної науки і доповнює знання з історії України XIX століття теперішнього покоління.

I. Kohl J.G. Reisen in Südrußland. Dresden und Leipzig. – 1841. – S.137-138.

Bochan P.

History and Ethnography of Ukraine in the diary entries of the German scientist and traveler Johann Kohl

The article deals with the diary proceedings of a German traveler-scholar Johan Kohl when traveling through Ukraine in 1838. He left peculiar comments regarding history, culture and ethnography of the Ukrainians.

Key words: small Russians, Cossacks, great Russians, Slavs, history, culture, Christianity.

УДК: 394.3(477.85)(049.32)

© Валерій Старков

ІГРОВІ ЕЛЕМЕНТИ ТРАДИЦІЙНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ОБРЯДОВОСТІ БУКОВИНИ

Стаття присвячена ігровим реаліям у традиційній громадській обрядовості населення Буковини. Розглянута наперед обрядовість календарних свят, яка має ігровий характер. “Етнографія Буковини” є джерелом вивчення базатих традиційних ігор людності.

Ключові слова: традиційна обрядовість, народні ігри, Буковина.

Ігровий елемент притаманний усім сферам життєдіяльності людини і, звісно, він властивий українській традиційній обрядовості [23]. Значною мірою її складові досліджені, оскільки для всебічного вивчення української традиційної обрядовості існує значна джерельна база. Це – опубліковані [8, 9, 10, 16, 18, 28, 29] і архівні, особливо у фондах Інституту мистецтвознавства фольклору та етнології НАН України, матеріали та спеціальна література, але на наш погляд роль і значення ігрового елемента висвітлена недостатньо, що обумовлює і неадекватне використання традицій в сучасній громадській обрядовості.

Аналізу ролі і значення ігрового елемента традиційної обрядовості останнім часом присвячена низка праць. Ігри молоді, які є важливим компонентом традиційного громадського побуту не залишаються поза увагою народознавців. Вони досліджуються в різних контекстах, а саме: календарної звичаєвості, взаємовідносин молодіжних громад, традицій предків тощо (О. Фружинська, П. Гуменюк, О. Білик) [3, 6, 24]. У дослідників викликає зацікавлення тема “ігор та забав при мерці” і постать Зенона Кузеля, який зробив великий внесок у дослідження цього явища. До цієї теми звертались останнім часом Р. Гузій [5], О. Циганок [25], В. Старков [21], М. Зеленчук [7], Н. Аксьонова [1]. Незважаючи на відсутність нового польового матеріалу, дослідники вбачають у відомих вже даних нові як історіографічні, так і етнографічні аспекти. Праці О. Курочкіна, В. Балущка, О. Чебанюк та інших працівників ІМФЕ НАН України наочно свідчать про розвиток і поглиблення вивчення поставленої проблеми. О. Курочкін розглядає ігрову діяльність людини як у традиційному сімейному побуті – під час весільної [12], а також поховальної обрядовості [14] –, так і в громадському: при висвітленні ігрової діяльності новорічних обрядів “Коза” і “Маланка” [15]. Його дослідження направлені на пошуки генезису цих обрядодій і місця в них ігрового елемента. В. Балущок протягом 90-х років докладно розглянув юнацькі ініціації у слов’янському світі, і в українців зокрема, і висвітлив, поряд з ритуальним, ігровий характер цього явища. В полі

зору дослідника також висвітлення життя традиційної української парубочої громади [2]. Одним з основних напрямків досліджень О. Чебанюк є вивчення архаїчних вірувань і ритуалів у народних іграх [27] та місце народних ігор в календарній обрядовості [26]. Автор може навести свій внесок у дослідження згаданої проблеми [19–22].

“Етнографія Буковини” відображає цілий пласт традиційної народної культури і вводить в науковий обіг етнографічні реалії, досліджені Георгієм Кожолянком, який узагальнив здобутки як своїх праць, здійснених протягом майже сорокарічної етнографічно-дослідницької роботи, так і інших дослідників у важливому і малодослідженому історико-етнографічному регіоні. Третій том праці присвячений виключно календарній обрядовості. В статті виявляється роль і значення ігрового елемента в цій важливій складовій громадського побуту.

Не зупиняючись на загальній структурі ігрової культури [4], зазначимо, що ігровий елемент традиційної обрядовості є одним з її основних чинників. Загальноприйнятий поділ обрядовості на родинну (родильна, весільна, поховальна) та громадську (обряди, пов’язані, особливо, з календарними святами, а також з територіальною громадою, звичаєвим правом, колективною взаємодопомогою, громадським дозвіллям та етикетом тощо) обумовлює і структурний поділ ігрового елемента української традиційної обрядовості. Якщо розглянути зафіксовані родинні обряди, то ігрові дії супроводжують людину від її народження протягом цілого життя. Традиційна весільна обрядовість відтворює надзвичайно широку палітру ігрових елементів в межах українського весільного ритуалу. Наприкінці життєвого шляху, в традиційній українській культурі, людину супроводжували ігри та забави, які стосувалися поховального обряду (“забави й ігри при мерці”).

В згаданій вище нашій праці [23] ми пересвідчились, на прикладі Буковини, в поширеності ігрових елементів в родинній обрядовості українців. Вони присутні в усіх основних родинних обрядах і відіграють в них важливу роль. Незважаючи на занепад традиційної культури, багато її явищ все ж зберігаються в сучасних культурних процесах і цьому збереженню, поза сумнівом, сприяють такі видання як багатотомна “Етнографія Буковини”.

Річний цикл свят утримує багато ігрових елементів, які відіграють важливу роль як у їхньому побутуванні, так і у значенні цих свят. Саме у календарній обрядовості, на думку Г. Кожолянка, найбільш чітко можна простежити зв’язок духовного світу сьогодення з минулим, виявити корені світогляду людини [11, с. 13].

На думку Г. Кожолянка, “українці як постійно переважаючий етнос серед населення Буковини свою культуру, в основі якої були звичаєві та обрядові закони, почали формувати задовго до християнської доби, у період народної язичницької віри. Дохристиянську основу має календарна обрядовість й інших великих етносів Буковини: молдован і румунів” [11, с. 22–23], а “обов’язковими складниками календарної обрядовості були: вшанування предків, обрядовий стіл, передбачення майбутнього, ритуальні обходи й вітання, ряження й маскування, драматичні сценки й розваги, пісні й словес-